

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ НЕТРАДИЦІЙНИХ РЕЛІГІЙ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглянуто історичні зміни в суспільній свідомості, які сприяли стрімкому поширенню нетрадиційних релігійних концепцій, і досліджуються механізми формування „нової культової особистості”

Вступ

У пропонованій статті феномен релігійного нетрадиціоналізму розглядається на прикладі сучасних релігійних рухів. Основна їх частина виникла в другій половині ХХ століття, проте існують і такі, що були засновані ще в ХІХ-му столітті (наприклад, „Свідки Єгови”, мормони тощо). У свідомості наших громадян вони залишаються нетрадиційними релігіями, оскільки їх діяльність на території України активізувалася тільки після розпаду СРСР, тобто в 90-рр. минулого століття. У наш час дуже гостро обговорюються питання про ступінь реальної небезпеки, який становлять неоеккульти для громадян України, про методи їх впливу на психіку adeptів та про можливі способи нейтралізації їх негативних дій.

Для того щоб виробити адекватні способи взаємодії держави й суспільства з неорелігійними громадами, необхідно дослідити сам феномен нетрадиційної релігійності. Такі дослідження ведуться у різних галузях знання: соціології, психології, історії, філософії тощо. Особливу роль у вивченні феномену нетрадиційної релігійності, на погляд автора статті, відіграє осмислення його світоглядних основ. Враховуючи, що загальноприйнятого терміна для позначення релігійного нетрадиціоналізму поки що не існує, автором статті були використані терміни: „нові релігії”, „нетрадиційні релігії” і „неоеккульти” як синоніми. Автор уникав використання терміна „секта”, оскільки цей термін має негативний зміст. Під релігійним нетрадиціоналізмом у пропонованій статті розуміється напрям релігійного життя суспільства, в межах якого функціонують нетрадиційні релігійні культури.

Постановка завдання

Завданням статті є виявлення світоглядних основ концепцій релігійного нетрадиціоналізму. Для реалізації цього завдання розглядаються історичні зміни в суспільній свідомості, які сприяли стрімкому поширенню у ХХ ст. нетрадиційних релігійних концепцій, досліджуються механізми формування „нової культової особистості” та аналізуються сутнісні зміни, що відбуваються в її світогляді.

Аналіз досліджень і публікацій

Систематичне дослідження нетрадиційних релігійних рухів почалося в США і країнах Західної Європи у 70-ті рр. минулого століття. Феномен нових релігій привернув до себе увагу філософів, релігієзнавців, соціологів, психологів, теологів і публіцистів. Розробкою цієї проблеми займалися такі відомі дослідники релігії, як М.Еліаде, Х.Кокс, Т.Роттакі та ін. На їх переконання, катастрофічне пограбування природи суспільством тотального споживання буде припинено лише тоді, коли кардинально зміниться свідомість і ціннісні орієнтації сучасної людини. А саме таку кардинальну зміну свідомості та ціннісних орієнтацій згадані автори вважали відмінною особливістю нових релігійних рухів. Соціологічні аспекти цього феномену досліджувалися в працях таких відомих західних учених, як А.Баркер, Р.Беллі, Д.Белл, Р.Ліфтон, Р.Елвуд, Б.Вілсон та ін.

Значну тривогу стрімке поширення нових релігій викликало у середовищі релігійних мислителів, які належать до традиційних конфесій. Проте конфесійно зорієнтований підхід цих авторів передбачає заздалегідь готову настанову щодо шкоди неоеккультів як еретичних або язичницьких учень. У цьому контексті найбільш відомими є роботи протестантських теологів: У.Мартіна, Дж.Макдауелла, Т.Гондоу, П.Робертсона та ін. Причини поширення нетрадиційних релігійних рухів цими авторами часто зводяться лише до суб'єктивних особистісних моментів. У той же час ці роботи допомагають зорієнтуватися у визначенні конкретного змісту віровчень і методів діяльності нових релігійних рухів.

За останніх два десятиліття в пострадянських країнах теж вийшло немало праць, в яких досліджується релігійний нетрадиціоналізм. Насамперед, швидко відреагувала на широке розповсюдження нових релігій на території пострадянських країн Православна Церква. Позиція Православної Церкви представлена такими авторами, як О.Л.Дворкін, А.Кураєв та ін. Їхні роботи містять оригінальні матеріали, присвячені історії неоеккультів, їх доктринам, аналізу методів заманювання в секти та прийомів економічного й психічного підпорядкування неофітів, розглядаються засоби маніпулювання свідомістю adeptів цих організацій.

Глибокий аналіз проблем, що стосуються формування нових релігій та їх еволюції, складних і суперечливих процесів їх взаємин з державою і суспільством, міститься у роботах І.Я.Кантерова, С.А.Токарева, В.А.Белова, Є.Г.Філімонова, І.А.Кунідіна, К.Є.Привалова, Є.Х.Балагушкіна, В.М.Петрика, Є.В.Ліхтенштейна, В.В.Гринька, С.М.Левченка та інших вчених. Сучасні автори розглядають правові,

соціальні й моральні проблеми, пов'язані з діяльністю нових релігійних організацій, зіставляють та аналізують їх віровчення. Власне, філософський аналіз нетрадиційних релігійних рухів здійснено в дослідженнях Л.І.Григор'євої, В.І.Ібрагімова, О.В.Асєєва та інших авторів.

Отже, на сьогоднішній день уже можна вести мову про становлення нового розділу філософсько-гуманітарного знання, що вивчає проблеми, пов'язані з виникненням і поширенням нетрадиційних релігійних організацій. Проте майже відсутні роботи, присвячені дослідженню світоглядних основ релігійного нетрадиціоналізму, що зумовило необхідність звернення автора статті до цієї проблеми.

Основна частина

Релігійний нетрадиціоналізм генетично походить від релігійного традиціоналізму. Внаслідок цього найбільш поширена класифікація нетрадиційних релігійних рухів будується на принципі їх зіставлення з традиційними релігійними віруваннями. Тому виділяють, насамперед, неохристиянські, неоорієнталістські, неоязичницькі релігії тощо. Віровчення нових культів виникають як переосмислення різних моментів одного, а частіше кількох релігійних віровчень та інших надбань із духовної спадщини людства, з яких приймаються лише ті моменти, які здаються їх засновникам істинними саме сьогодні, а потім ці „істинні” частини з'єднуються в одне ціле. Так еклектичне поєднання різних релігійних ідей породжує новий світогляд.

На думку автора статті, взаємозв'язок релігійного традиціоналізму і нетрадиціоналізму виявляється в тому, що початковим етапом розвитку неокультів є саме релігійний традиціоналізм. Дослідженню релігійної традиції приділив особливу увагу видатний філософ і соціолог Е.Дюркгейм, який зазначав, що джерелом релігійної традиції стає сам соціальний спосіб проживання людей. Зміст традиції може змінюватися навіть у межах однієї релігії, але функції релігії залишаються в суспільстві постійними. Основною з цих функцій, на його думку, є інтегрувальна. Е.Дюркгейм визначив релігію як „систему таких вірувань і обрядів, що об'єднують в одну моральну общину, яка зветься церквою, усіх тих, хто визнає ці вірування та обряди” [3, с. 36]. Отже, релігійна традиція готує індивіда до соціального життя, тренує слухняність, зміцнює соціальну єдність. Інакше кажучи, через входження в релігійну традицію індивід отримує готову світоглядну модель у вигляді вірувань і догматів, а також сталі стереотипи поведінки.

Необхідно враховувати й ту обставину, що релігійна традиція є складовим елементом релігійної свідомості. Сутність релігійної традиції в цьому контексті можна зрозуміти лише через виділення джерел її формування, серед яких провідну роль відіграє людський розум, тобто різні форми віддзеркалення людиною природного і соціального буття, а також емоційно-вольова сфера свідомості. Взаємодіючи з різними сферами духовного життя, релігія абсорбує художні, економічні, політичні, етичні, наукові й філософські образи та ідеї. Проте в релігійних уявленнях та ідеях цілісна картина світосприйняття відображає не лише об'єктивні зв'язки, що існують між явищами світу, а й доповнює їх образами фантазії.

Бурхливе поширення нових релігійних концепцій в ХХ ст. стало можливим завдяки змінам у суспільній свідомості, що почалися ще у період Реформації. Через ці зміни стає можливою свобідна критика догматизму будь-якої релігії, і, як наслідок, стрімко поширюється релігійний плюралізм. Навіть прямі виступи проти віровчення будь-якої церкви, а також ініціативи реформування й оновлення традиційних церков уже не викликають потрясіння у суспільній свідомості. Популярними стають ідеї про можливість порятунку тільки для обраних та про підзвітність людини лише Богу і голосу власного сумління. У цій ситуації, як вважає Р.Бела, „релігійні групи більше не можуть брати на віру традиційні зобов'язання. Всі успадковані від минулого релігійні традиції стають предметом ретельного вивчення і перевірки, а мотиви для будь-якого ухвалення піддаються уважному розгляду, особливо з боку найбільш підготовлених розумів з числа самих членів релігійних груп” [1, с. 675].

Ще одна тенденція намітилася в протестантизмі, починаючи з ХІХ ст. У цей час з'являються проповідники, які відійшли від традиційних реформатських церков (лютеранства, кальвінізму, англіканства тощо) і, водночас, не були націлені на створення нових релігійних організацій. Ці проповідники задовольнялися приведенням „грішної душі” до Христа, а до якої саме християнської общини належатиме новообрений і чи належатиме взагалі, їх турбувало мало. Тим самим вони сприяли розвитку ідей пієтизму (релігійного індивідуалізму). Пієтист просто вірить у Бога, сподіваючись, що це зарахується йому на небесах. Він не бере участі в церковних обрядах, не дотримується постів і вважає, що знання особливостей церковного життя йому не потрібне. Спочатку це була віра в Божественність Христа без співвіднесення себе з якоюсь певною конфесією. Як правило, пієтист асоціював себе з традиційною течією для тієї території, на якій він проживав, не вдаючись до усвідомлення тонкощів її віровчення і культової практики (наприклад, „я народився в сім'ї католика, отже, я теж католик”). А потім, внаслідок популяризації в західних країнах східної філософії і релігії, ця віра стає вірою в „Бога взагалі”.

Розвиток пієтизму сприяв зростанню кількості людей, які ставились індивідуально до релігії. Причому цей індивідуалізм виявлявся перш за все стосовно не самої віри (особиста віра могла займати важливе місце в світогляді людини), а у ставленні індивідів до релігійних організацій. Таке положення приводить до популяризації ідеї, що в кожній окремо взятій релігії міститься не вся повнота істини, а лише її частина, а це, в свою чергу, призводить до народження та розвитку синкретичних культів та екуменістичних рухів. В умовах, коли традиційні церкви втрачають значну частину свого авторитету, а на перше місце ставиться матеріальне благополуччя у цьому світі, людина в пошуках своєї „духовної ніші” часто зверталася до нових

релігій і нових пророків, щиро вірячи, що саме вони відкриють їй „чисту істину”, незамулену пилом століть. Слід також враховувати і вплив на масову свідомість стрімкого прогресивного розвитку інформаційних технологій. Значна кількість релігійних, філософських, наукових і псевдонаукових знань, які накопичило людство, завдяки телебаченню й Інтернету стала доступною для все більшого числа людей, що стимулювало їх релігійні пошуки.

Живильним середовищем для розповсюдження нових релігійних ідей стає буденний рівень світогляду. На цьому рівні свідомість є сукупністю фрагментарних та несистематизованих образів, уявлень, ілюзій, стереотипів, звичок, настроїв, почуттів, бажань, сподівань і переконань, які є безпосереднім віддзеркаленням умов буття людей. Безсистемні, хаотичні уявлення про Бога, різні міфи та марновірність, які існують на буденному рівні світогляду, в сприятливих соціальних умовах стають основою для виникнення і розвитку синкретичних релігійних ідей, які ґрунтуються на переосмисленні вже звичних уявлень, але адептами неокультів сприймаються як нові. Наприклад, мормонів відомий російський сектознавець О.Л.Дворкін визначає як „синкретичну неоязичницьку окультну секту з мілленаристським (хіліастичним) ухилом, яка активно займається прозелітичною діяльністю” [2, с. 91].

Оскільки віровчення нових релігійних об'єднань, як правило, є синкретичним та еклектичним, а ідеологічне обґрунтування релігійних концепцій у більшості нетрадиційних культів перебуває лише на стадії формування, то в них міститься багато суперечностей. Узгоджуються між собою ці суперечності завдяки поверховості та фрагментарності знань, що існують на рівні буденної свідомості. Крім того, у свідомості адептів ці розрізнені уявлення поєднує висока емоційність. Як правило, у прихильників нових релігій, особливо на початковому етапі, виникає відчуття ейфорії, творчого піднесення, переконаність у своїй богообраності та правоті.

Часто світоглядною основою нетрадиційних релігійних культів стає міфологія. В науковій літературі наявні різні тлумачення змісту поняття „міф”. У нашому випадку під міфом мається на увазі певний стереотип суспільної свідомості, тобто така думка, якій люди несвідомо вірять усупереч розуму, фактам і здоровому глузду. Характерною рисою міфологічної свідомості є еклектизм, оскільки міф здатний сполучати в єдине ціле релігію, мораль, науку, мистецтво і, що найважливіше для нас, елементи віровчення різних релігій.

Радикальною відмінністю неорелігій від релігійного традиціоналізму є усунення авторитетів. Проте в більшості випадків заперечуються не всі авторитети, а тільки частина з них. Наприклад, для неохристиянських культів авторитетом залишається Біблія, але виняткове право її тлумачення належить у цих організаціях „новим пророкам”, і саме від них залежить, яким буде новостворене віровчення. Тобто в нетрадиційних релігійних групах усі нововведення ініціюють лідери культів, які сприймаються своїми послідовниками як люди, що безпосередньо спілкуються з Богом (Богами, духами тощо), або як проявлені в людському тілі божества. Засновники всіх нетрадиційних релігій стверджують, що вони мають власний містичний досвід.

Харизматичний лідер виступає як носій ідеалу, досягнення якого прагнуть адепти культу. Життя релігійної групи цілком перебуває під впливом такої людини. Прагнучи наблизитися до „живого божества”, адепт культу неминуче віддаляється від тієї соціальної дійсності, в якій він перебував до приходу в цю релігійну громаду. І такий процес є закономірним. Навіть якщо харизматичний лідер закликає до збереження сімей та активної участі в суспільному житті, його заклик є лише порожніми словами. Річ у тім, що адепти неокультів будують схему відносин з навколишнім світом за принципами, встановленими в общині, а вони, у свою чергу, запроваджуються лідерами цих організацій. Оскільки лідер обожається громадою, то в цій групі ні його слова, ні праведність його життя не піддаються жодним сумнівам, а в той же час зовнішнє суспільство, як правило, критично ставиться до таких харизматиків. Саме ця обставина, на нашу думку, стає головною причиною суспільної деструктивності неокультів.

Розгортаючи свою діяльність у різних сферах суспільства, релігійний нетрадиціоналізм виконує важливі функції. Це є однією з необхідних умов його існування. Це ті самі функції, що виконують і традиційні релігії, насамперед, світоглядна, компенсаторна, регулятивна, інтегративна та комунікативна. Проте в нетрадиційних релігіях ці функції мають специфічні особливості, що пояснюється відмінностями історичних умов, в яких виникали традиційні і нетрадиційні релігійні організації. Зокрема, нетрадиційні релігії, як правило, мають недовгу історію свого існування й через це ще не встигли закріпити свої позиції в суспільстві такою ж мірою, як традиційні.

У контексті теми нашого дослідження слід розглянути специфіку вияву світоглядної функції неорелігій, яка реалізується завдяки, наявності в кожній із них певного типу поглядів на людину, суспільство і природу. Релігійний світогляд задає абсолютні критерії для оцінювання дійсності, додає нормам і цінностям характеру незмінного, трансцендентного Божественного буття, і тим самим надає сенс життю людини. Той, хто вірує, відчуває, що він спроможний вийти за межі цього феноменального світу, що для нього стає можливим позбавлення від страждань, самотності й морального падіння. При цьому у світогляді віруючих виникає система символічних форм, яка забезпечує зв'язок індивіда зі світом як єдиним цілим, в якому все має сакральне значення: нескінченність універсуму, його народження, життя і смерть. Реалізується світоглядна функція через формування духовного життя людини як особливої сфери її зв'язку з Богом. Цей зв'язок і забезпечує релігія. Вона задовольняє прагнення людини до рівноваги та гармонії зі світом. Крім

того, релігійні люди вірять, що завдяки своїй вірі в Бога вони зможуть стати вільними від примусової дії на них сил природи і соціуму. Вони прагнуть досягти гармонії з цими силами, а іноді навіть намагаються керувати ними.

Чим же свідомість адептів неокультів принципово відрізняється від свідомості людей, вихованих у традиційній релігії? У традиційних релігіях виробилися ефективні способи взаємодії з суспільством та існують випробувані часом ефективні способи відповідей на ту інформацію, яка могла б бути небезпечною або шкідливою для них. Тому й контроль за свідомістю своїх адептів традиційним віросповіданням не потрібний. Натомість рівень критики нетрадиційних релігійних рухів з боку суспільної більшості, як правило, є достатньо високим, тому лідери цих культів вимушені брати під жорсткий контроль свідомість і поведінку своїх адептів. Інакше ці організації просто не витримають протистояння з рештою суспільства й перестануть існувати.

Особливістю вияву світоглядної функції у нетрадиційних культурах є й те, що в їх межах релігійний світогляд формується протягом досить короткого терміну. Це відбувається як у тих індивідів, які ніколи раніше не відзначалися релігійністю, так і в тих, хто раніше сповідував ту або іншу традиційну релігію. Значну роль тут відіграє прагнення самої людини пізнати істину якнайшвидше, оскільки вона впевнена, що тільки належачи до таких груп, вона зможе знайти особистий порятунок і навіть вирішити проблеми людства загалом. Проте головними методами досягнення цього результату стають, насамперед зміна способу життя, тотальний контроль культу за своїми адептами та беззаперечне підпорядкування харизматичному лідерові.

Нетрадиційні релігії компенсують потребу людини у спілкуванні й духовній близькості через специфічний спосіб життя в релігійній комуні, що ізолює цю людину від зовнішніх соціальних зв'язків. Криза сімейних цінностей, падіння батьківського авторитету, дефіцит любові компенсуються створенням культу харизматичного лідера та його безмежним шануванням. Особливо важливого значення в нетрадиційних культурах набуває психологічний аспект компенсації. Мається на увазі перебування у так званих станах зміненої свідомості, що практикується в багатьох релігійних групах. Короткочасні, проте дуже інтенсивні, ці переживання дають змогу віруючому принципово інакше побачити навколишній світ. Класичним прикладом такого стану може слугувати „переживання реальної присутності Святого Духу” в неоп'ятидесятницьких харизматичних громадах. Важливість таких станів полягає в тому, що в пам'яті адептів вони залишаються як їх особистий містичний досвід, на який у майбутньому спирається віра й релігійні почуття людини.

Культурна практика знімає негативні емоції, витісняє із свідомості проблеми, що хвилювали людину раніше. Використання в нових культурах різноманітних технік медитації дозволяє їх послідовникам сподіватися на можливість вирішення особистих і соціальних проблем. Ефект такого впливу на свідомість нагадує дію алкоголю чи наркотиків, оскільки супроводжується психічним відключенням адептів від реальних проблем дійсності. Так, наприклад, засновник „Трансцендентальної медитації” Махаріші Махеш Йогі, рекламуючи своє вчення, основний наголос зробив на тому, що цій медитації дуже легко навчитися, вона може дати насолоду, забезпечити глибокий відпочинок і розслаблення, поліпшити ясність сприйняття й активізувати творчий розум, розширити свідомість. Він стверджував, що досягнути такого результату дуже просто. Потрібно лише медитувати по 20 хвилин вранці й увечері, повторюючи певну мантру. Махаріші обіцяв, що якщо всі люди почнуть разом медитувати, то спочатку знизиться злочинність, а потім встановиться мир у всьому світі.

Основне залучення людей до неокультів здійснюється через прозелітизм, тому переважна більшість їх адептів стають членами цих громад уже в свідомому віці. Тобто ці люди вже мають усталений світогляд, проте переконання релігійної групи виявляється для них привабливішими, ніж ті, що в них були раніше. Це стає можливим тому, що релігія дає людині можливість об'єднатися із спорідненими з нею у поглядах і цінностях людьми. Відповідно, потрапивши в неокульт, будь-який індивід дуже швидко зближується з іншими його адептами і стає своїм у цій організації. В адепта неокульту швидко складається нова система цінностей і норм поведінки. Світ сприймається такою людиною біполярно, тобто вона поділяє соціальний простір на зовнішній позакультурний світ і середовище своєї релігійної групи. Зовнішній світ оцінюється як гріховний і ворожий до релігійної групи, внаслідок чого контакти з ним можуть або втрачатися взагалі, або обмежуватися місіонерською діяльністю. Такий принцип стосунків із позакультурним світом сприяє самозбереженню групи. Людина стає психічно залежною від неокульту та від його лідера і вже не спроможна адекватно сприймати й оцінювати навколишню дійсність.

Зазначені зміни у світогляді стають можливими через те, що всі вчинки адептів неокультів перебувають під його тотальним контролем. Ставши членом культу, індивід потрапляє в нові для нього умови існування, для яких – характерними є надзвичайно потужний груповий тиск та маніпулювання базисними людськими потребами. Наприклад, обмежується час на сон, контролюється, коли і скільки людина їсть, регламентується її сексуальна поведінка і т. ін. У певний момент часу людина, яка потрапляє до неокульту, стикається з тим фактом, що її нова поведінка, яка схвалюється релігійною общиною, суттєво відрізняється від її старих звичок. У цих умовах на певний час відбувається роздвоєння особи на дві майже незалежно функціонуючі особистості: „докультове Я” та „культурне Я”. Відповідно, всі думки, переконання й соціальні ролі цієї людини швидко організуються в систему нового „культурного Я”, яке повністю узгоджується з вимогами релігійної групи. Нове „Я” поступово усуває внутрішні конфлікти і стає домінуючим, оскільки воно краще відповідає потребам нових умов існування. Так нетрадиційна релігійна концепція стає тією призмою, крізь яку адепт культу сприймає світ. Навіть якщо ця людина з певних причин згодом покине релігійну групу,

вона тривалий час продовжуватиме дивитися на соціальну дійсність крізь призму переконань, засвоєних у неокульті. Відповідно, для повернення до нормального життя в суспільстві колишнім адептам неокультів необхідна допомога психологів і тривалий період реабілітації, під час якого має відбутися руйнування „культового Я” і повернення до „докультового Я”.

Висновки

У пропонованій статті представлена спроба виявити світоглядні основи концепцій релігійного нетрадиціоналізму. На думку автора статті, релігійний нетрадиціоналізм генетично походить із релігійного традиціоналізму. Внаслідок цього він теж є способом адаптації людини до навколишнього середовища, а джерелом його формування слугує емоційно-психічний комплекс людини. Тобто різні форми релігійного віддзеркалення природного і соціального буття. Виникненню значної кількості нетрадиційних релігійних концепцій сприяло створення суспільством атмосфери релігійного плюралізму, коли стає можливою і допустимою свобода критика традиційних авторитетів та догматів будь-якої релігії. Така ситуація стала можливою внаслідок реформування християнської церкви. Популярним стає твердження, що у жодній релігії не може міститися істина в останній інстанції і тому доцільним є використання елементів різних віровчень, що надає нетрадиційним релігійним концепціям синкретичного характеру.

На наш погляд, світоглядною основою концепцій релігійного нетрадиціоналізму є буденний рівень релігійної свідомості, в якому провідну роль відіграє міфологічний компонент. Роль релігійної ідеології у неокульті є незначною, оскільки їх віровчення ще перебувають на стадії формування. Також характерною рисою неокультів є високий ступінь емоційності віри, що доходить до екзальтації та обожнювання лідерів цих громад. Нетрадиційні релігійні громади використовують методи, що призводять до радикального перетворення свідомості адептів цих культів і тим самим у них формується нове „культове Я”. Так у свідомості адепта культу провідним стає той образ буття, який продукується його релігійною общиною.

Список літератури

1. *Белла Р.* Основные этапы эволюции религии в истории общества // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. – М.: Прогресс, 1996. 892 с.
2. *Дворкин А.Л.* Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. – 3-е изд., перераб. и доп. – Нижний Новгород: Изд-во Братства во имя кн. Александра Невского, 2003. – 813 с.
3. *Дюркгейм Э.* Элементарные формы религиозной жизни. Тотемистическая система в Австралии // Социология религии: классические подходы: Хрестоматия / сост. М.П. Гапочкин и Ю.А. Кимилева. – М.: Мир, 1994. – С.35-69.
4. *Кантеров И.Я.* Новые религиозные движения в России (религиоведческий анализ). – М.: МГУ, 2006. – 472 с.
5. *Макдауэлл Дж., Стюарт Д.* Обманщики. – М.: Протестант, 1993. – 224 с.
6. *Петрик В.М., Ліхтенштейн Є.В., Гринько В.В., Левченко С.М.* Нетрадиційні та містичні об'єднання України. – Біла Церква: Мустанг, 2000. – 216 с.